

Sannings- och försoningskommission – en spegling av vår tids historiemedvetande

Klas-Göran Karlsson

Sedan millennieskiftet har Sverige fem officiellt erkända nationella minoriteter: judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar. Tio år senare kom en lag om rätten att få använda de nationella minoritetsspråken jiddisch, romani chib, samiska, finska respektive meänkieli, med budskapet att de ska skyddas och främjas, till exempel genom universitetskurer. Tre av minoriteterna, judar, romer och samer, har fått en betydande uppmärksamhet i politiken, medierna och forskningen. Frågor om statens assimileringspolitik och minoriteternas in- eller exkludering i samhället har länge tilldragit sig intresse, rimligen mot bakgrund av att frågorna har upplevts ha haft återkommande relevans. Det är inte särskilt djärvt att föreslå att raspolitik och rasism är en annan sådan fråga som historiskt berört minoriteter men bibehållit sin aktualitet även i vår tid.

I synnerhet samernas historia och kultur har fått stort utrymme under senare tid och väckt både intresse och konflikter. Historiker, inte nödvändigtvis av samiskt ursprung, borde ställa frågor om vad detta har berott på. Är det den etnogenetiska urfolksfrågan som lockar, det vill säga idén om att samerna var först på plan? Denna fråga har mobiliserat långt fler än ursprungsbefolkningarna själva under de senaste decennierna. Passar samerna särskilt väl i den starka moraliska och ideologiska berättelsen om etniska, religiösa och andra minoriteters utsatthet i den maktfullkomligt okänsliga nationalstaten? Är de kanske ett särskilt bra exempel på historien om människans harmoniska samvaro med naturen?

Minst bekant är utan tvivel den tornedalska minoriteten, och motsvarande frågor borde förstås formuleras om denna kategori: varför detta begränsade intresse? varför vet vi så oerhört mycket mer om de svenska judarnas historia än om tornedalingarnas? har det med minoritetens numerär, organisering

och röststyrka att göra, eller är intresset styrt av maktpolitiska överväganden? nationella diskurser från Stockholm, nordiska med utgångspunkt i de finländska, norska och svenska regeringarna, eller internationella från Bryssel? vad betyder historiekulturella perspektiv, med de svenska judarna – och möjligen även romerna – som en del av en oerhört uppmärksammasad Förintelsehistoria som övriga minoriteter saknar?

Att svara på alla dessa angelägna frågor är emellertid inte ambitionen med denna text, trots den kunskapsbrist som råder om den tornedalska historien. Infallsvinkeln är en annan, även om de nämnda frågorna finns i dess bakgrund. Ett mer konkret spørsmål är vad ett kommissionsarbete gör med historia, ett annat hur man hanterar i historievetenskapliga sammanhang ovanliga begrepp som historiskt ansvar, historiska lärdomar och försoning. Kanske kan artikeln, med fokus på ett specifikt historiepolitiskt initiativ, inspirera till större forskningsinsatser.

I mars 2020 tillsatte en socialdemokratisk och miljöpartistisk regering Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, den första svenska i sitt slag. I andra länder, särskilt i Latinamerika och Afrika, har funnits likartade sannings-, rättvise- och försoningskommissioner sedan 1970-talet, för att undersöka allvarliga förbrytelser som krigsbrott, brott mot mänskligheten och brott mot ursprungsbefolkningar.¹ Ansvarig kultur- och demokratiminister för vår svenska kommission, med något mindre dramatisk utgångspunkt, var miljöpartisten Amanda Lind. Arbetet var slutfört och betänkandet överlämnat till den moderata kulturministern Parisa Liljestrand i november 2023, efter en förlängningsperiod orsakad av covid-pandemin.

En av kommissionens åtta ledamöter var undertecknad, vars erfarenheter och tankar från detta arbete utgör artikelns kärna. Från forskarvärlden hämtades ytterligare två historiker och en språkforskare. Kommissionsledamöter var också tre jurister, däribland ordföranden, Elisabet Fura, samt en politiker från Tornedalen och en representant för Met Nouret, tornedalingarnas ungdomsförbund. Till vårt förfogande fanns ett stort och föränderligt sekretariat som också hade uppgiften att djupintervjua ett stort antal representanter för minoriteten och dela med sig av kommissionens rön. Tolv tematiska rapporter från inhyrda och ämneskunniga forskare, med teman som språkideologi och -förlust, Tornedalens folkhögskola och Svenska kyrkans roll i försvenskningen, gav kommissionen gott kunskapsunderstöd.²

1 Priscilla B. Hayner, *Unspeakable Truths. Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, New York & London 2011, s. 27–74.

2 Sannings- och försoningskommissionens publikationer: *Då människovärdet mättes. Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset* (delbetänkande), Stockholm: SOU 2022:32; *Som om vi aldrig funnits. Exkludering och assimilering av tor-*

Förutsättningarna

Kommissionens uppgift var att kartlägga och analysera den assimileringspolitik som den svenska staten och Svenska kyrkan bedrev mot tornedalingar, kväner och lantalaiset under 1800- och 1900-talen. Bruket av och skillnader mellan dessa kategorier visade sig vara ett skarpt och konfliktfyllt ämne, som återkom med stor regelbundenhet under våra sammanträden. I vad mån dessa beteckningar överlappar varandra är oklart. Ett särskilt slags överlappning är att tornedalingar och kväner är beteckningar på folkgrupper som finns också i Finland och Norge. Av betydelse för kommissionens arbete var att ett liknande norskt kommissionsarbete genomfördes samtidigt, med uppgift att i ett liknande långtidsperspektiv undersöka förnorskningspolitiken mot samer, kväner och norskfinnar. I både Finland och Sverige verkade från 2021 en sannings- och försoningskommission för samer. Frågor om gränsoverskridanden och jämförelser, vad beträffar både de etniska grupperna, assimilationspolitiken, den kulturella och politiska påverkan och kommissionsarbetet, ter sig förstås höggradigt intressanta.

Det fanns en samsyn kring att tornedalingar bor i, har sitt ursprung i eller upplever någon annan kulturell anknytning till Tornedalen, men någon väl avgränsad grupp rör det sig inte om. Kväner är ett begrepp med historisk hävd som kan följas tillbaka till 800-talets sagolitteratur, men också fick en renässans som etnisk grupp så sent som på 1990-talet. Lantalaiset, till sist, betecknar jordbrukarna i det meänkielitalande Lappland. Just språket meänkieli, en finsk så kallad språkvarietet, är ett sammanhållande element i en folkgrupp som inte varit alldeles klar över och entydig i sin identitet men i vår tid känner stort behov av etnisk identifikation. Uppenbart är att kommissionsarbetet har väckt förväntningar och verkat mobiliserande på detta närmast existentiella behov och intresse. I detta identitetsarbete har det återkommande också funnits en ”andre”, nämligen samerna, som gjort tjänst som jämförelseobjekt, med rennäring, urfolksstatus och eget parlament, som tornedalingarna saknat. För kommissionens del valde vi att tassa försiktigt runt identitetsfrågan och låta människor välja etnisk tillhörighet, samt att använda ”minoriteten” som samlingsbeteckning på dem som i den här artikeln benämns tornedalingar.

Kärnan i assimileringspolitikerna var given redan i regeringens instruktion: ”kränkning” och ”övergrepp” skulle vara nyckelbegrepp, men blev det i mindre utsträckning i det vardagliga kommissionsarbetet, eftersom

nedingar, kväner och lantalaiset (slutbetänkande), Stockholm: SOU 2023:68; *Som om vi aldrig funnits. Tolv tematiska forskarrapporter*, Stockholm: SOU 2023:68; *Som om vi aldrig funnits. Vår sanning och verklighet*, Stockholm: SOU:2023:68. Uppgifter, berättelser och tolkningar som står att finna i artikeln går tillbaka till betänkningarna, om inte annat anges.

de nog uppfattades som alltför trubbiga instrument för vårt mera operativa analysarbete. Vår tveksamhet kan formuleras som ett antal frågor: hur känner vi igen en kränkning, etymologiskt besläktad med krank, sjuk och krokig, när vi ser den eller möter vittnesbörd om den i historien och nuet? hur skiljer sig allvarliga, systematiska och långvariga kränkningar från dem som med stor regelbundenhet får uppmärksamhet i medierna och kanske inte alla förtjänar ett kommissionsarbete, eller för den delen inte är "tornedalsspecifika"? hur skapas analytisk precision kring ett i så många sammanhang använt ord som övergrepp, som står för allehanda fysiska eller icke-fysiska ingrepp i människors frihet eller rättigheter? Verb som oftare passerade i kommissionssamtalet och befanns mer användbara var att assimilera, osynliggöra, nedvärdera, marginalisera, exkludera och diskriminera. Ett begrepp som däremot inte dök upp men skulle kunna ha dykt upp i arbetet var kolonialism, med försoning som ett slags avkoloniseringsprocess. Måhända tyckte kommissionsmedlemmarna, inklusive jag själv, att ett sådant begrepp väcker fler frågor än det besvarar och kräver, om det ska göras rättvisa utöver etikettsnivån, större analytiska insatser än vad en ekonomiskt svältfödd kommission mäktar med.

En utgångspunkt var således att vår historia skulle handla mindre om händelser än om handlingar i det förgångna. Det framgick av kommittédirektivet att vårt sökarljus skulle riktas mot roller, ställningstaganden och ansvar hos dem som beslutat om och bedrivit assimileringspolitiken, att det är aktörer, individuella och kollektiva, som har drivit historien. Aktörer har intentioner, det vill säga avsikter och uppsåt med sina handlingar, och de har motiv. Intentioner och motiv är inte detsamma: medan de senare rör konkreta, normalt angivna bevekelsegrunder för varför jag gör som jag gör, och därmed tillfredsställer mer eller mindre omedelbara behov och intressen, rör intentioner de bakomliggande drivkrafterna, ofta av ideologisk eller kulturell karaktär. De senare är ofta svåra att identifiera, dels för att aktörerna inte så gärna och ofta lämnar vittnesbörd om dem, dels för att vi själva står mitt ibland dem och är mindre medvetna om dem.

Uppmärksamheten kom därför i hög grad att riktas mot 1800- och 1900-talens svenska nationalism, särskilt såsom den framträdde i ett assimilerande och nedvärderande system av utbildningar som skulle tvinga Tornedalens unga att överge meänkieli för svenska och därmed ansluta till den svenskspråkiga majoritetskulturen. Mer eller mindre nationalkonservativa politiker, intellektuella, kyrkomän och regionala administratörer drev från slutet av 1800-talet alltmer kraftfullt en försvenskningsspolitik som starkt påverkade tornedalingarnas vardagliga liv i skärningspunkten mellan två kulturer. Det fanns också en skandinavistisk bevekelsegrund så till vida att åtskillnaden mellan den skandinaviska och den finsk-ugriska kulturen

gjordes betydelsebärande och stundtals även fick en rasmässig komponent: den skandinaviska rasen, skild från den tornedalska, finska och samiska, skulle kunna degenereras om inte resoluta åtgärder vidtogs. En länge hotfull utrikespolitisk situation, som bottnade i förlusten av Finland 1809 men också inkluderade senare gränsförstärkande händelser som Ålandskonflikten och andra världskriget, förstärkte därtill det upplevda behovet av en nationell lojalitet hos befolkningen i "Finnbygden" eller "Finnmarken".

Det historiska ansvaret

Hos kommissionen väckte dessa perspektiv naturligen svåra frågor om ansvar och skuld. Det var inte kommissionens uppgift att sätta sig till doms över assimilationspolitikens aktörer, utan snarare att värdera ett moraliskt ansvar för orättfärdiga gärningar begångna mot tornedalingar av historiska aktörer, en värdering som i nästa steg skulle kunna leda till ursäkt, gottgörelse eller någon annan sentida historiepolitisk åtgärd. En tankeoperation kring det "kränkande" eller "orättvisa" har naturligtvis i allt väsentligt vår tids värdesystem – som utgångspunkt mänskliga rättigheter, internationella konventioner – och en föreställning om att det existerar historiska rättsanspråk som efterföljande generationer har att ta ansvar och kompensera för. Ibland används begreppet övergångsrättvisa, *transitional justice*, för att begreppsliggöra övergången från ett värdesystem till ett annat eller från en tid till en annan, eller för att analysera historiska orättvisor som pockar på sentida uppgörelse: rättegång, kommission, gottgörelse, reformer.³ Historiker kan och bör inte skygga för moral, men däremot för moralisering, att göra historiska aktörer orättvisa genom att påtvinga dem en senare tids värderingar. Vad historiker då kan göra och kommissionen med otillräckliga resurser försökte göra för att även involvera samtida värderingar är att analysera den tidens politiska, juridiska och kulturella dokumentation i frågan, eller att studera motstånd mot och debatter om handlingar i samtiden.

Kan man då beskriva handlingar – eller passivitet och underlåtenhet att handla – som påverkat tornedalingar i historien negativt som intentionella, begångna av aktörer med avsikt och uppsåt att skada? Under arbetet förekom ibland sådana antydningar i Tornedalsområdet. Men som i alla fall där intentionalitet är inblandad, som i folkmordsforskningen, är den svår att påvisa. Den skulle i princip kräva en undertecknad bekännelse från aktören i fråga. En rimligare tolkning är att historiska handlingar som i dåtiden sågs som nödvändiga eller goda i vår kommissionstid har blivit onda.

3 En god översikt ger Ruti G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford 2000.

Även handlingar av välvilja kan springa ur en nedvärderande ideologi – det progressiva och det repressiva ligger inte alltid så långt ifrån varandra. En historiker vet också att gärningar kan få oavsiktliga konsekvenser.

Ansvarsfrågan aktualiserar även den sociala kategoriseringen. Tornedalingarna är i vår text i allt väsentligt en etnisk minoritet. Generations- och genusperspektiv är tillgodosedda, men klassperspektivet är det minst framträdande, vilket tenderar att dölja det faktum att många tornedalingar var fattiga och tillhörde en socialt utsatt grupp. Politikens och myndigheters handlingar kan sannolikt oftare än vi noterat sammanhålla med den sociala välfärdsstatens utveckling och en vilja att ge tornedalingar, i synnerhet unga, en bättre framtid. Tillkomsten av Tornedalens folkhögskola 1899 genom två eldsjälars enträgna arbete var definitivt ett redskap för försvenskning, men det gav också många tornedalingar, i synnerhet kvinnor, möjligheter till en utbildning som förberedde för yrkeskarriärer, vilket ledde många av dem att "åka till Sverige", som det hette.

Den tvehövdade historien

Regeringsuppdraget till kommissionen pekade på behovet av två slags historia och historisk sanning: den stora och den lilla. Den stora historien, om den svenska assimilationen av tornedalingar på nationell, regional och lokal nivå och dess förutsättningar, och skriven framför allt av den sakkunnige historikern Lars Elenius, följde en traditionell källkritisk och empiristisk historievetenskaplig mall. Den identifierade huvuddragen i det moderniserande och nationaliserande Sverige över en 200-årsperiod, och pekade dessutom på ett antal centrala kronologiska brytpunkter utöver gränsåret 1809, då Tornedalen delades i två rikshalvor och tornedalingarna blev en minoritet i Sverige: 1886, då en renbeteslag definierade renskötsel som en enbart samisk näring, 1888, då statliga skolor med krav på svenska som undervisningsspråk infördes, 1904, då Luleå stift bildades i försvenskningssyfte, och, i en helt annan anda, 1965, då riksdagen inskräppte att det var "förbjudet att förbjuda barn att tala finska i skola och på raster". En hittillsvarande kulmen var Europarådets ramkonvention om minoritetsskydd 1995.

Den lilla historien framträdde genom vittnesbörd och berättelser från drygt 160 djupintervjuade tornedalingar i skilda åldrar, svarande mot direktivet att "verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs". Ett stort och tidsödande arbete genomfördes för att dokumentera och bevara den levande generationens upplevelser av kränkningar och övergrepp, men också av ljusare hågkomster. Dessa historier har ingen traditionell vetenskaplig logik utan bygger på erfarenheter och minnen, egna och förmedlade sanningar som måste förstås och bearbetas utifrån en bredare historiekulturell

logik. En av slutbetänkandets delar innehåller ett bearbetat urval av dessa "små" historier. Påfallande många minns sina hårda år i arbetsstugor, slutna internatnärhållningar eller korrektionsanstalter i Norrbotten som skapades 1903 för att motverka fattigdom och nödår och främja en god nationalistic fostran. Förebilden kom från Stockholm. Ett slumpvist valt exempel: "Eva", född på 1930-talet, hade åtta syskon, av vilka ytterligare fem gick i arbetsstuga, ofta långt utanför hemtrakten:

Eva var sju år när hon flyttade till arbetsstugan. Hon tror att skälet till placeringen i arbetsstugan var ett beslut av dåvarande barnavårdsnämnden, eftersom de var så många syskon. De fick höra ett de var 'fattiglappar' och därför fick de stryk också. Evas far hade sagt att "slås ni på arbetsstugan så får ni mer stryk när ni kommer hem", så de vågade inte slå tillbaka. Fadern var väldigt sträng.⁴

I den bästa av världar borde dessa två historier under bearbetning få mötas: en genetisk, med den kronologiska framskrivningen och tematiska särhållningen som huvudprinciper, och en genealogisk, som tar sin utgångspunkt i nutidens frågor och intressen och ofta rätlinjigt söker sig tillbaka i det förflutna. Det kan konstateras att någon sådan fusion av perspektiv inte ägde rum inom kommissionens arbete. Medan den stora historien i vederbörlig ordning möttes av stark kritik, präglades hållningen till den lilla historiens många manifestationer bara av välvilja. Medan den stora historien ofta stannar vid avgörande händelser, gärna av politisk art, uppehåller sig den lilla historien normalt mer vid vardagslivet.

Svårigheterna att få till stånd ett möte är magnifika. Å ena sidan hade den stora historien som "mall" eller "facit" lett till att den lilla historien inte sällan underkänts som falsk, tillrättalagd och i avsaknad av källkritisk förankring, å andra sidan skulle den lilla historien ofta mått bra av ett "stort" historiskt perspektiv som satt in den i ett meningssammanhang större än den rent individuella erfarenheten. Det finns ju en stor litteratur om *oral history* med den lilla historien för ögonen, men inte heller den bemästrar särskilt väl mötessvårigheten, utan låter den lilla historien oproblematiskt stå för en mer genuin, "äka" och folklig syn på historia, präglad av underifrånperspektiv och fjärran från de artificiella vetenskapliga regelverk och tvångströjor som styr den stora historien med dess perspektiv *von oben*.

Det ska tilläggas att denna tudelning inte är specifik för kommissionens historieskrivning, utan sker i många fall där det handlar om existentiellt, moraliskt och politiskt känsloladdade och smärtsamma historier. Ett fram-

4 Som om vi aldrig funnits. Vår sanning och verklighet 2023, s. 20.

trädande exempel är förintelsens historia. I ett stort verk om de nazistiska illdåden mot judarna frustreras författaren David Cesarani över att de allt tydligare tycks leva två liv: ett som historievetenskap och ett i populärkulturen, undervisningen och den bredare historiekulturen. Cesarani, själv professionell historiker och förespråkare för vetenskapens primat, konstaterar att skillnaderna mellan historierna är stora och präglade av *discord*, av missämja, dissonans och brist på överensstämmelse. Medan den bredare folkmordsberättelsen är moralistisk, statisk, strikt intentionalistisk och starkt färgad av egna eller närståendes trauman, är den vetenskapliga berättelsen föränderlig, distanserad och funktionalistisk. Det senare signalerar att övergrepp är resultat av omständigheter som förövare och offer har hamnat i och uppdykande problem som måste lösas. En sådan berättelse, noterar han, ifrågasätter om de nazistiska illgärningarna var systematiska, konsistenta eller ens uppsåtliga.⁵

Intentionalism och funktionalism är inte heller förklaringsmodeller som bara äger tillämpning på folkmordshistorier som den nazistiska, även om de framstår som särskilt polariserade och renodlade i sådana fall. Skillnaden mellan dem kan man åskådligt beskriva som en rak visavi en krokig väg mot historiska gärningar.⁶ Intentionalismen drar en rak linje från avsikt till gärning. Ett funktionalistiskt perspektiv på de gärningar som stat och kyrka begick mot tornedalingarna skulle tvärtom tona ned avsiktligheten bakom dem men inte nödvändigtvis ansvaret för dem. Stor vikt skulle däremot behöva läggas vid den stora historien, som bidrar till att förse de små historierna med just de omständigheter och problem som utlöser gärningarna.

En fråga där det genetiska på ett direkt och tydligt sätt möter det genealogiska handlar om status som ur- eller ursprungsfolk. Den står högt på tornedalingarnas och Svenska Tornedalingars Riksförbunds önskelista, framför allt för att den skulle synliggöra tornedalingarna och föra med sig större statligt stöd och utökade minoritetsrättigheter. Men den kräver också ett genetiskt orienterat betraktelsesätt, eftersom ett urfolk är en folkgrupp som haft en egen kultur och levt på sitt territorium genom historien, också före den inblandade statens tillkomst. I kommissionsarbetets slutfas väckte en kollega från Lund i en uppmärksammas föreläsning förhoppningar om att kväner bör definieras som ett urfolk, en bedömning som inte helt hade genomslag i kommissionen.⁷ Sista ordet är knappast sagt vare sig i denna eller i många andra kommissionsfrågor.

5 David Cesarani, *Final Solution. The Fate of the Jews 1933–49*, London 2017, s. xxv–xxxii.

6 Se Klas-Göran Karlsson, *Folkmord. Historien om ett brott mot mänskligheten*, Lund 2021, s. 34–46.

7 "Historieprofilens kontroversiella slutsats: 'Kvänerna borde klassas som urfolk'", SVT

Historia är visserligen alltid en dubbel tankeoperation, men ambitionen bör vara att närma de två fundamentala historiska perspektiven till varandra. Det har i vetenskapssamhället åtminstone i teorin, men också hos den nämnde Cesarani, funnits en föreställning om att det vetenskapliga bruket av historia har en särställning, skilt från all slags existentiella, ideologiska, moraliska och politiska överväganden. Ett arbete i en sannings- och försoningskommission motverkar effektivt denna föreställning. På denna för Sverige nya historiekulturella och historiepolitiska arena finns en rad aktörer och intressenter, var och en med sina behov, intressen och historiebruk, värda ytterligare utforskning.

Försoning och lärdomar

De kommissionsuppgifter som kändes mest utmanande var de framtidsorienterade, att på historisk grund föreslå åtgärder för upprättelse och försoning, och verka för att den tornedalska assimilationshistorien aldrig ska upprepas: hur återvinner man en samhörighet som historiska gärningar har förstört? hur fungerar en historisk lärdom så att negativa och skadliga handlingar som begåtts i det förgångna inte ska begås igen? Sådana uppenbara instrumentaliseringar av den historiska dimensionen ger normalt inga höga poäng i historikerskrået. Inte heller är det alltid lätt att tro på möjligheten av försoning; som forskare inom internationell historia inser jag att man måste ha en positiv människosyn och världsbild för att tro att människor kan komma samman, läka sår och ersätta konflikt och krig med samförstånd och fred. Försoningsbegreppet står centralt i kristendomen och kyrkan, men brukas också allt oftare inom psykologin, den internationella rätten och den samhällsvetenskapliga konfliktforskningen. Ofta framställs försoning som ett lyckligt slutresultat av en kumulativ process med ett antal stadier eller faser: först ett erkännande av att människor skadats, lidit och orsakats smärta, sedan en mer intellektuell reflektion över de drivkrafter som varit inblandade, därefter en fas av ånger, bot och tankar på gottgörelse, följd av ett närmande mellan inblandade parter, som utmynnar i förlåtelse och försoning.⁸

Nyheter 19 oktober 2023, <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrboten/historieprofilen-kvanerna-borde-klassas-som-urfolk-i-sverige> (240812). Urfolksfrågan är eldfängd både bland de berörda etniska grupperna och i forskarvärlden, se Jonny Hjelm, "Vetenskaplig ideologiproduktion. En kritisk granskning av urfolkismen i svensk forskning om samer", *Statsvetenskaplig tidskrift* 2024:2; Ragnhild Nilsson, "Kommentar till professor Jonny Hjelmns artikel 'Vetenskaplig ideologiproduktion. En kritisk granskning av urfolkismen i svensk forskning om samer'", *Statsvetenskaplig tidskrift* 2024:2.

8 Se t.ex. Carola Nordbäck, "Försoning, erkännande och inklusion. Perspektiv på försoningsprocessen mellan Svenska kyrkan och samerna", i *The Shifting Boundaries of*

Lättast att hantera i framtidsorienteringen var behovet av att synliggöra och sprida kunskap om tornedalingarna, som ett slags förstadium till mer aktiva och omfattande åtgärder för erkännande av orättfärdig behandling och försoning. Utgångspunkten att historisk kunskap ger både ansvar i nuet och goda perspektiv mot framtiden är visserligen inte oantastlig, eftersom långt ifrån all historisk kunskap har denna goda effekt, men får ändå starkt genomslag i kommissionsbetänkandets slutdel:

För att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse och främja försoning är det nödvändigt att i hela Sverige öka kunskapen om de historiska oförrätter som begåtts och de trauman som lever vidare än i dag. Härigenom kan kommissionens arbete också bidra till att något liknande inte händer i framtiden.⁹

En i kommissionen omdiskuterad fråga av det mer aktiva och direkta slaget var behovet av en ursäkt till tornedalingarna från en offentlig svensk person, som representant för statsmakten, kyrkan eller andra i assimileringen involverade institutioner. En tanke var att staten via till exempel statsministern bör be minoriteten om förlåtelse för att visa ansvarstagande för inte bara det befintliga samhället och dess problem, utan även för kränkningar och övergrepp som visserligen tillhör det förgångna men ändå finns i levande människors erfarenhetsrum och minnesbank. Mot detta står en föreställning om att var och en bör ta ansvar för sina egna handlingar men inte gärningar begångna av avlidna föregångare, ofta mot likaså avlidna offer. Det kan uppfattas som ett slags arvsyndssyndrom. Även risken att en ursäkt i enlighet med det nämnda stadietänkandet skulle uppfattas som slutfasen på en försoningsprocess, vilket skulle kunna göra många andra av kommissionen föreslagna språk-, kultur-, utbildnings- och forskningsåtgärder obsoleta, sågs som möjlig och önskad.

Historiska lärdomar kan analytiskt vara av tre slag.¹⁰ Den första, genetiskt inriktad, går ut på att nu- och framtiden är bestämd av historiska förutsättningar och människor handlar av orsaker knutna till det förgångna. Genetiska lärdomar, som understryker att vi *är* historia, tar därför ofta fasta på processer och strukturer som har verkat kontinuerligt och länge och kan tänkas fortsätta verka, såsom en återkommande och mångfasetterad kritik

Tolerance. Inclusion, Exclusion, and Religious Communities of Memory, Ingvar Dahlbacka, Kim Groop & Jacob Dahlbacka (red.), Åbo 2016; David Bloomfield, Teresa Barnes & Luc Huyse (red.), *Reconciliation after Violent Conflict. A Handbook*, Stockholm 2003.

9 Som om vi aldrig funnits. Exkludering och assimilerings 2023, s. 606.

10 Klas-Göran Karlsson, *Lessons of History. The Holocaust and Soviet Terror as Borderline Events*, Boston 2024, s. 42–50.

från tornedalingar mot en "sydlig" svensk statsmakts ointresse för dem, eller en svag och splittrad identifikationsprocess hos tornedalingarna, fångade som de varit mellan två kulturer. Om inte historien ska upprepa sig blir det då viktigt att förändra denna process genom att aktivt och inifrån stärka en alldeles egen identitet, eller att konstruktivt utnyttja den gränsöverskridande mellanposition som historien gett upphov till. Ett för kommissionen centralt begrepp var egenmakt, vilket skulle kunna tolkas som en inre, tornedalsk process för att fortsätta det arbete som kommissionen påbörjat. Huvudbudskapet är då att inte förlita sig på att de många förslag om integrerad undervisning i meänkieli, forskningssatsningar, stärkt nordiskt samarbete och mycket annat som var kommissionens rekommendationer till staten och myndigheterna blir verklighet, utan att lita på den egna kraften.

Det andra slaget av historisk lärdom, som ligger nära det genetiska, är strukturellt eller systemorienterat och förlitar sig på analoga typsituationer, jämförelser och paralleller. Utgångspunkten för en sådan lärdom är att vi *delar* historia och känner igen handlingar och händelser när vi ser dem likna – eller kanske inte likna – varandra. "History does not repeat, but it does instruct" och "History can familiarize, and it can warn", hävdar historikern Timothy Snyder.¹¹ Mot bakgrund av tornedalingarnas historia, hur såg motsvarande assimileringsprocesser ut i grannländerna? hur ser de ut idag? hur har de förvandlats till delaktighet, tillit och integration? protester och motstånd? vad finns för tornedalingarna att lära av den samiska framgångshistorien? vilka lärdomar finns att dra av kommissionsarbeten som slutat lyckligt, med historisk förändring till det bättre?

Den tredje historiska lärdomen, slutligen, är genealogisk och betonar att vi *gör* historia. Egentligen är alla historiska lärdomar av detta slag, eftersom de efterfrågas och formuleras i eftervärlden, för att orientera, vägleda och skapa mening i en värld som framstår som problemfylld och föränderlig. I vetenskapssamhället tar det genealogiska perspektivet sig uttryck i att vi som betraktar historien ställer frågor och formulerar problem till den. I kommissionens intervjuer var det visserligen först och främst intervjupersonerna som frågade, men även tornedalingarna gjorde så, direkt eller indirekt, med koppling till vardagliga men samtidigt känsliga teman som tillvaron i arbetsstugor långt utanför hemmen, språkbyte, kulturförlust, relationen till samerna och skam. "Lisa", en ung kvinna från Pajala som kopplar den tornedalska kulturen till just skamkänslor, får frågan var skammen kommer ifrån och tror att den sammanhänger med att tornedalingar inte fått prata sitt språk: "Skammen är ett extremt effektivt sätt att få bort kulturyttringar

11 Timothy Snyder, *On Tyranny. Twenty Lessons from the Twentieth Century*, New York 2017, s. 9, 11.

eftersom det också är skamligt att skämmas”, säger hon, och frågar sig: ”Finns det någon upprättelse som motverkar den här skammen?”¹²

Varför 2020?

En historikers första fråga, som här hamnat sist, bör alltid vara: varför just nu? vad är det i vår tid som lett till ett politiskt initiativ att tillsätta en sannings- och försoningskommission för tornedalingar, kväner och lantalaiset? Det handlar ju inte om att göra upp med diktatoriskt övervåld, apartheid, folkmord eller kommunistisk terror som legat i fokus i det senaste halvseklens internationella kommissionsarbeten, utan om att hantera en långvarig historisk assimileringsprocess som drabbat tornedalingar men också många andra grupper i det svenska samhället. Den stat som tagit initiativet är en demokratisk välfärdsstat vars funktion och legitimitet knappast på något grundläggande sätt förändras genom en kommission av detta slag. En sådan uppgörelse med historien har i forskningen kallats aparadigmatisk, det vill säga avvikande från den traditionella problematiken av övergång från ett samhälle till ett annat för att bryta våldsspiraler och grundlägga en framtid i fred och rättvisa.¹³

Man ska emellertid inte underskatta betydelsen av statliga initiativ knutna till specifika levande historier och minoriteter. Olikheterna är förvisso stora, men när den svenska staten i slutet av 1990-talet tog initiativ till Levande historia, ett projekt som knöt andra världskrigets folkmord på Europas judar till vår tids frågor om demokrati och mänskliga rättigheter och till ett nytt EU-intresse för kulturell integration i Europa, blev genomslaget och gensvaret explosivt. Det stora intresset smittade också av sig genom att även andra folkmord och brott mot mänskligheten hamnade i sökarljuset.¹⁴ Det är knappast fel att på motsvarande sätt beskriva det ökande intresset för tornedalingarna som en effekt av det stora fokus som legat på samerna under 2000-talet.

Det fanns naturligtvis inre krafter bakom beslutet att skapa en sannings- och försoningskommission som en minister med norrländsk bakgrund och ett aktivt intresse för de nationella minoriteterna. Allra viktigast var sannolikt ett numera rikstäckande minoritetsförbund, STR-T, som sedan

¹² *Som om vi aldrig funnits. Vår sanning och verklighet* 2023, s. 213.

¹³ "Introduction: Transitional Justice in Aparadigmatic Contexts", i *Transitional Justice in Aparadigmatic Contexts. Accountability, Recognition, and Disruption*, Tine Destrooper, Line Engbo Gissel & Kerstin Bree Carlson (red.), Abingdon & New York 2023, s. 2–3.

¹⁴ Se Klas-Göran Karlsson, "Förintelsen som politik och historiebruk. Exemplet Levande historia", i *Den svenska framgångssagan?*, Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), Stockholm 2001; *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm 2010, passim.

bildandet 1981 har utvecklats till en aktiv och välorganiserad förespråkare för tornedalingar, den tornedalska kulturen och meänkieli. Redan 2016 ställde förbundet krav på en kommission. Två år senare presenterade förbundet en förstudie, "Då var jag som en fånge", tillsammans med nya krav på kommission och mer forskning om assimileringssprocessen.¹⁵ Ständpunkten delades inte av alla tornedalingar. Det har funnits avvikande röster, som avvisat utgångspunkten att tornedalingar har särbehandlats genom historien och att tillbakagången för meänkieli varit ett resultat av assimilering.¹⁶ Av allt att döma har det emellertid bakom kravet på en kommission funnits en stark tornedalsk representation.

Till de aktiva förespråkarna hörde inte forskarvärlden, som med få undantag inte har prioriterat tornedalingars historia och samhälle. Indirekt kan dock forskarnas hållning ha haft betydelse, eftersom frågor om mänskliga rättigheter, etniska, religiösa och andra minoriteter, övergångsrättvisa, avkolonisering, moral och identitet numera står högt på forskarsamhällets dagordning. Till detta kommer den internationella uppmärksamhet som sedan FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna 1948 har påverkat Sverige och andra länder att åta sig frågor om nationella minoriteters rättigheter. En UNESCO-konvention från 1966 tillerkände nationella minoriteter rätten att bedriva undervisningsverksamhet på det egna språket, och 1992 antog generalförsamlingen en vägledande deklaration om minoriteters rättigheter. Närmare i tid ligger Europarådets kritik mot Sverige från 2018, med rekommendationer att stärka tillämpningen av lagstiftning om nationella minoriteter och minoritetsspråk, särskilt inom undervisningssektorn. Det gör också de redan nämnda parallella kommissionsarbetena i Norge, beslutat av stortinget 2018, och i Finland, beslutat av regeringen 2021.

Sannings- och försoningskommissioner skulle kunna beskrivas som yttringar av en tids, i det här fallet vår tids, historiemedvetande, ett slags temporal kompass som hjälper oss att orientera oss i tiden och skapa mening av historia: utifrån en konkret och sårig nutid kopplas tolkningar av det förflutna till förväntningar inför framtiden. Det som i slutbetänkandet kallas retroaktivitetsdilemmat, moraliska och intellektuella problem kopplade till arbetet med att analysera och värdera historiska gärningar med vår tids måttstock, och med att göra nutida människor ansvariga för fädernas missgärningar, tränger sig utan tvivel på. Men det är egentligen inget problem

15 Curt Persson, "Då var jag som en fånge". *Statens övergrepp på tornedalingar och meänkieli-talande under 1800- och 1900-talet*, Pajala 2018.

16 Se Bengt Bucht, *Språkförtryck och övergrepp i Törnedalen. Sanning eller konstruktion*, Överkalix 2023. Se även remissvar på kommissionens betänkande från Tornedalssällskapet i Uppsala, <https://www.regeringen.se/contentassets/505547f2f6a34acea251894a6d26367d/tornedalssallskapet-i- uppsala.pdf> (240812).

som är specifikt för ledamöter i en sannings- och försoningskommission. Det specifika är möjligen att vi erkänner det och försöker göra något av och åt det.

Summary

Truth and Reconciliation Commission, A Reflection on Historical Consciousness of Our Time

The Swedish Truth and Reconciliation Commission on Tornedalians, Kvens and Lantalaïset operated between 2020 and 2024 to scrutinize the injustices and wrongs committed by the Swedish state and the Swedish Church against these ethnic minorities in a prolonged assimilation process. A loss of language and culture characterized Tornedalian lives and society during the 19th and 20th centuries. Since the year 2000, the Tornedalians, with their linguistic variety of Finnish called Meänkieli, have the status of an official national minority in Sweden. This article, written by one of the commission members, accounts for some problems identified during the commission work and in the final report. One is the encounter between the “big” history told by the commission based on traditional scholarly notions and a great number of “small” oral histories, told by Tornedalians during in-depth interviews carried out by the members of the commission secretariate. These two kinds of history seldom have a stimulating, synergizing or correcting effect on one another but rather tend to live separate lives, which is not particularly satisfactory. Another problem concerns the practice of evaluating historical phenomena from a current perspective, attributing responsibility and guilt to historical state or church agents for actions taken against the Tornedalians and considered unrighteous and reprehensible by posterity. Should current politicians and church potentates apologize for the wrongdoings of their predecessors? A final reflection is based on the observation that this kind of commission work, not the result of transitional justice processes following large-scale crimes against humanity but rather the need and interest of a solid liberal-democratic state to manage internal ethnic and moral inquiries, has been carried out not only in Sweden but simultaneously in neighboring Norway and Finland as well. The conclusion is that truth and reconciliation commissions mirror the historical consciousness of the 2020s and relate what is considered historical abuses and injuries to historical interpretations, albeit essentially to portray a better future.

Keywords: truth and reconciliation commission, transitional justice, historical responsibility, big history and small histories, historical consciousness, tornedalians